

A FORRADALOM NYELVE AZ AMERIKAI ÉS A FRANCIA FORRADALOM (Milánó, 1988. június 22–25.)

Az amerikai és az európai Amerika kutatók közös társasága 1979-től tartja kétévenként rendezvényeit. Európában e társaság fő erejét francia és olasz történészek képezik, akiket a nyugat-német kutatók is támogatnak. Most, a 200 éves évfordulón érthetően az amerikai és a francia forradalom története került napirendre. A választás azonban tanulságosabb az egyszerű szabványos megoldásoknál.

A konferencia megnyitása még bizonyos fokig formálisan, ünnepélyesen, de máris vitával kezdődött. A megnyitás „kerekasztalánál”, amelynek eleve „A forradalom és a forradalom nyelvezete” címet adták, úgy indult, hogy az asztalnál az amerikai Harvard egyetem professzora, Judith Shklar elnökölt, és a cambridge-i egyetem két professzora foglalt még helyet. Míg azonban ketten valóban a forradalom „nyelvezetéről”, vagyis a „formai” kérdésekről szóltak, John Dunn, a King's College cambridge-i egyetem professzora a leghatározottabban leszögezte: ő „a nyelvezettel” sohasem foglalkozott külön, s úgy véli, a forradalom tartalmi problémái határozták meg mindig a nyelvezet kialakulását is.

A konferencia első napján a résztvevők a 18. századi amerikai forradalom történetével foglalkoztak. A nyitó előadást a konferencia nesztora Alfred Young (USA, Northern Illinois) tartotta – meglehetősen provokatív élel. Előadásnak tengelyébe az amerikai alkotmányt állította, s azt hangsúlyozta, hogy annak megszületését át- és átszötték a népi mozgalmak. Jellegzetes, hogy noha a federalista, republikánus Hamilton megközelítéseit a kongresszusi tagok külön-külön a legnagyobb elragadtatással üdvözölték – de azokat végül is a leghatározottabban elutasították, mivel a „népi géniuszok” nem fordíthatnak hátat, s bizonyosak voltak abban, hogy a nép jogi kiszorítása a gyakorlatban már lehetetlenné vált. Young pontosan bemutatta ezt a lehetetlenné válást. Idézte „a patriarcha” Benjamin Franklin szavait, aki elismerően nyilatkozott „a szabadok e szegényebb osztályáról”, akiket nem szabad jogtalanságba süllyeszteni, másfelől a kulcsszereplő Hamiltont – aki maga a végül is elfogadott alkotmányról kijelentette: „semmi sem áll távolabb annál, mint amit ő eredetileg eltervezett”. Az eltérést Young egyértelműen abból eredeztette, hogy a népet nem lehetett már kizárni „az alkotmány sáncaiból”.

Young hosszabban foglalkozott azzal is, hogy a népi érdekek megfogalmazói, teoretikusai, múltbeli „szellemei” miként éltek tovább. Elsőként a nálunk is ismert (néha kicsit megmosolygott) Thomas Paine-re hivatkozott. Idézte John Adams-t, aki nagy tisztelettel nyilatkozott Paine 1776-ban megjelent „Common Sense” c. művéről, amely egyszerűen, tisztán képviselte a demokratikus elveket, anélkül, hogy a legkisebb engedményt is tette volna az arisztokratáknak.

A másik ilyen „szellemként” Young azt az Abraham Yates-t jelölte meg, aki cipész volt, s önerőből, autodidakta úton lett ügyvéd, a New York-i szenátus tagja és a gazdag helybeli nagybirtokos arisztokrácia „esküdt ellensége”. Vagyis pontosan annak a rétegnek, amelyet Hamilton képviselt legtisztábban.

A harmadik ilyen „szellemként” Daniel Shays-t, az eladósodott farmerek 1786-os lázadásának vezetőjét jelölte meg, negyedikként pedig azt a Thomas Peters nevű néger rabszolgát, aki ugyan az angol hadsereg tagjaként szabadult fel, de utána visszaverelkedte magát Kanadából az Egyesült Államokba – s mint azt Young hangsúlyozta: ez nem volt kivételes, elszigetelt jelenség.

Mindennek alapján Young aláhúzta: igaz, az alkotmány kidolgozása ténylegesen egy szűkebb elitréteg kezében volt, de ez is tisztában volt azzal, hogy az adott pillanatban nem léphetnek a tömegek nélkül, s megkevesbé a tömegek ellenére.

Mindennek alapján Young aláhúzta: az alkotmány persze kompromisszum terméke; olyan kompromisszumé, amely az arisztokrácia és a demokrácia között alakult ki. Sok minden eleve nyitva maradt, s sok mindenben érvényesült bizonyos kétértelműség, főként amikor maga az arisztokrácia elit sem tudott egységes véleményre jutni.

Young előadása a fő osztály- és rétegérdekeket látta, s mindvégig nagyon tudatosan kereste és mutatta ki ezt a „népi beleszólást” a forradalom folyamatában. Ugyanakkor a „népi áramlatok” belső összetételét Young sem elemezte – csak sejtette. E kérdésekre azután mások külön reферátumokban tértek vissza.

Ezután szólalt fel Roland Hoffman (Maryland-i egyetem, USA) – aki Younggal ellentétben bizonyos mélyfúrást végzett, amennyiben egy arisztokrata-gentry család levelezése alapján világította meg, hogy miként is reagáltak az amerikai forradalomra. Hangsúlyozta, a család tagjai közül többen nagyon is egyedi szempontok érvényesültek.

R. Hoffman után a haifai egyetem professzora, Mechal Sobel következett, aki azt hangsúlyozta: egy forradalmi korszakban nagyon fontos a „forradalmi remények”, vágyak gondos elemzése – hiszen mindez visszahat a mindennapok alakulására is. Az egész milánói konferencia olasz főszervezője, az Egyesült Államokban munkáscsaládban született és nevelkedett milánói professor, Loretta Valtz Mannucci arról beszélt, hogy a fegyelmezett brit hadsereggel szemben egy forradalmi összetételű hadsereg került szembe, a hadsereg tagjait mély szociális erjedés is vitte e hadseregbe – mindezek alapján a tradicionális kategóriák használhatatlanok. Ugyancsak ő figyelmeztetett arra, hogy milyen fontos a magas és a „tömegkultúra” külön-külön alapos vizsgálata.

A kor követelményei és évtizedek óta tapasztalt „állandóság” jegyében külön előadás hangzott el a nők szerepéről. Linda Kerber (USA–Iowa) volt az első, aki e kérdéskört érintette, s egyúttal ő volt az első, aki összevetette az amerikai és francia forradalmat. Ezt ebben a vonatkozásban éppen az amerikai fejlődés rovására tette meg, s hangsúlyozta, hogy míg a nők már 1790-ben ismeretes módon igen aktív külön politikai, egyenrangú erőként jelennek meg a francia politikai színpadon, – addig Amerikában a nők csak passzívabb erőként, „anyaként” szerepeltek. A robbanékony L. Kerber keserűen húzza alá az általános amerikai „passzivitást”, s ezzel együtt azt, hogy a nők még polgárjogi követeléseket sem fogalmaztak meg. Ugyanakkor nagy alaposzággal vázolta, hogy a forradalom nyomán a polgári törvénykönyv nők jogait érintő paragrafusai mégis mennyiben változtak.

Egészen más oldalról, néhány amerikai történész-nél kritikusan közelítettek az amerikai forradalom történetéhez az európai történészek. Susanna Delfino (genovai egyetem) pontos adatokkal alátámasztva azt bizonyította, hogy a forradalom mennyiben járt együtt egyfajta grüндolási hullámmal, hogy a kormányzók miként dolgoztak sokszor nagyon is egyértelműen a saját zsebükre, s ez miként mutatkozott meg kiváltképpen a vasútépítéseknel, valamint az útépítéseknel, sőt a földek elosztásánál is. Vagyis Delfino az amerikai archívumok anyagainak alapján világította meg a forradalom e „csúnya” arculatát.

A forradalomnak ezt a másik arcát mintázta meg a nálunk is több konferencián szerepelt velencei egyetemi professor, Malcolm Sylvers, aki ezúttal Thomas Jeffersonról szólt, csak hogy nem az amerikai, hanem „az európai” Jeffersonról. Tudvalevő, hogy Jefferson 1787 és 1789 között az Egyesült Államok párizsi követe volt. Sylvers leszögezte: Jefferson nagy levelező volt, s minden után érdeklődött; levelezése a humán és a technikai kultúra minden részletét átfogta. Jefferson egyaránt érdeklődött az új gőzgépek és a borok, a zenei instrumentumok és a dohánytermesztés iránt (egyébiránt ő csempészte ki Franciaországból azt a rizsfajtát is, amellyel az amerikai rizst nemesítették), s levelezése, követei tevékenysége, igen nagymértékben az amerikai-francia kereskedelem alakítása körül formálódott.

Sylvers másik mozzanatként azt húzta alá, hogy Jefferson párizsi napjaira mindvégig jellemző egyfajta erősödő amerikai nacionalizmus – aminek során nemegyszer azt hangsúlyozta, hogy „még a madarak is szebben énekelnek” Amerikában. Az alaptendencia mellett feltűnik egy másik motívum is, az, hogy az Egyesült Államok „vezető nemzete” a világnak – s e gondolataival, Sylvers szerint – minden pozitívuma mellett egyfajta negatív iskolának is úttörője volt.

M. Sylvers természetesen nagy gondnal vizsgálta, hogy Jefferson követként miként látta, pontosabban mit látott meg a forradalom előtti, „forradalmasodó” Franciaország valóságából. Sylvers aláhúzza: Jefferson jól látta, hogy a francia kormányzat tehetetlenné vált, s meggyengülésének egyik fő oka: a kincstár üressé vált, és ugyanakkor a kormányzat csak az ellenzéki harmadik rendtől várhatta a tényleges anyagi segítség megszerzését. Jefferson ily módon maga is határozottan a két első rend ellen fordul, s rokonszenvet táplál a harmadik rend iránt, de a fejlődést kifejezetten graduális, lassú reformok útján képzei el – az egyensúlyok fenntartásával. Így a király és a nép között kíván egyensúlyhelyzetet teremteni, s ha rokonszenvezik is a harmadik renddel, nem áll egyértelműen ennek oldalára. Ugyanígy a napi események, s már a forradalmas napok kapcsán Jefferson alkalmasint ugyan üdvözli „a népi beleszólást” a politikai események menetében – amennyiben az az általa is kívánt irányban hat –, általában azonban ezt nem fogadta el, s

inkább a „mérsékelt„ megoldások híve volt. Így Jefferson „főhőse” francia talajon Lafayette volt – s minden ami ezen túlment az már „sok” volt számára. Konzervatív volt a nők önálló politikai szereplésének megítélésében is, konzervatív volt odahaza a rabszolgaság megítélésében – s miként Sylvers aláhúzta: a latin-amerikai kérdésekben is szerfelett praktikus, s már sok évvel a latin-amerikai nemzeti forradalmak megindulása után, még 1817-ben is a Spanyolországgal történő kiegyezés-sel számolt, azt tekintette kívánatosnak.

M. Sylvers előadását tökéletesen egészítette ki a párizsi egyetem előadójának, Sylvia Ullmonak „mélyfúrása”. Ullmo ugyanis egy másik hivatalos párizsi amerikai követ, Morris kormányzó naplói, levelezése és jelentései alapján elemezte, hogy a másik amerikai diplomata mint látta kora Franciaországát. Morris és Jefferson megállapításai, szemlélete igen sokban egybevágtott. Morris is reménytelenül korruptnak tekintette a forradalom előtti Franciaország kormányzatát, bírói rendszerét, s ő is a bajok egyik lényegi elemének a kincstár kimerülését látta. Morris és Jefferson között talán csak az volt a különbség, hogy Morris származásánál, szociális körülményeinél fogva is kifejezetten a francia arisztokráciával rokonszenvezett – s nem a harmadik renddel. Mindemellett jól látta az általános alázuhanást, a forradalmat már messze 1789 július 14-ike előtt is elkerülhetetlennek vélte – csak éppen az amerikai federalista jobbszárny szemlélete alapján képzelte el a megoldást. Ezeket a nyomdokokon Jeffersonhoz hasonlóan az ő „embere” is Lafayette volt – majd ő is azon kesergett, hogy a francia forradalomban miként hatalmasodik el „az anarchia”. Morrisset egyébként G. Washingtonhoz fűzték szorosabb szálak, neki írt keszerűen és sürgetően mihamarabbi visszahívásáról – és amikor ez a visszahívás ténylegesen bekövetkezett, akkor nagy örömmel köszönte azt meg Washingtonnak, azzal, hogy „boldog, hogy elhagyhatja ezt a korrupt köztársaságot.” Morris természetesen ezzel egyidejűleg hangsúlyozta, hogy „a népi kormányzat” nem jó sem mire – s ő még a Jefferson általi alkalmi beavatkozást sem tudta elfogadni. Ő Franciaországot ekkor már „jövő nélküli”, az „anarchiába süllyedő” országnak látta – s ezt a párizsi történész nemcsak rögzítette – hanem nyilvánvalóan némi maliciával húzta alá, hiszen a Milánóban megjelent amerikai történészek egy köre hajlamos volt a francia forradalmat úgy látni, ahogyan azt Jefferson és Morris látták 200 évvel korábban.

Az „amerikai” első nap végén került sor az első nem személyes, de annál nyilvánvalóbban éleesebb értékelésbeli „golyóváltásra”. Egyes amerikai történészek, mindenekelőtt Lynn Hunt (Pennsylvania egyetem), de mások is azzal a gondolattal és kiszélesített összehasonlító vizsgálati eredménnyel léptek fel, hogy az amerikai forradalom a „tisztá”, sikeres és „modell-értékű”, míg a francia forradalom az elfajult, méghozzá a már említett Jefferson-Morris-féle szemlélet alapján, éppen a népi „belenyúlás” következtében az. Ugyanígy ugyanezek az amerikaiak közvetítették azt a gondolatot, hogy az amerikai forradalom így maradhatott „erőszakmentes” – míg a francia fejlődésre az erőszak jelenléte súlyosan meghatározóvá vált.

Erre a megközelítésre természetesen elsőként egy francia történész, Daniel Roche (Sorbonne) válaszolt. Roche igen kiélezetten megállapította, hogy az ellenforradalom Franciaországban mégsem merő kitalálás volt, s az sem, hogy az ellenforradalom felülkerekedésétől éppen e népi belenyúlás mentette meg a forradalmat. Az erőszakot e konkrét körülményektől függetlenül egyszerűen értelmetlen vizsgálni. Ezt követően e vitához kapcsolódott Eric Foner (USA – Columbia egyetem), aki arra emlékeztetett, hogy az amerikai forradalom a rabszolgaság intézményét érintetlenül hagyta – s így mégsem tekinthető modell-értékűnek. E. Fonerről általánosan elfogadott, hogy az utóbbi évtized legkitűnőbb „fekete” monográfiájának szerzője. Foner véleményét támogatta e vitában Sean Wilentz (USA – Princeton) is. Majd a vitába bekapcsolódott a francia Ullmo is, s felvetette: tulajdonképpen mikor is ért véget az amerikai forradalom? Ő a maga részéről hangsúlyozta – hogy szerinte a záródátum 1865, s ebben az esetben kétségtelen, hogy az „erőszak” történeti megjelenése is más az Egyesült Államokban, hiszen akkor ott is polgárháborúval kerülünk szembe.

A konferencia második napja teljes egészében a francia forradalommal foglalkozott. A nyitó előadást D. Roche tartotta meg. S ha Roche előző nap, a vitában elsősorban a nagy politikai összefüggéseket érintette, akkor ezúttal a mindennapokról szólt, arról hogy a forradalom minden réteg életében miként hozott merőben újat, akár a nyelvhasználat, akár a ruházat vonatkozásában. Roche aláhúzta, hogy a forradalom előtt minden réteg egyszerűen aszerint öltözködött, hogy

mennyi pénze volt. Most a helyzet megváltozott. Új textilanyagok jelentek meg (így a pamut) és a ruhaviseletben is bekövetkeztek a nagy változások. A morálban az egyszerűség, a „simplicité” tört magának utat. S megjelent még a forradalom bekövetkezte előtt egy újfajta irodalom is – a kihegyezetten gunyoros, szatirikus és markánsan politikai irodalom. S ez volt a politikai-pornográf irodalom (Roche szavai) első megjelenése, amely élesen az udvar ellen irányult.

Roche előadásában kitért egy „színes” politikai mozzanatra – méghozzá ezúttal szó szerint. Megemlékezett arról, hogy a színek milyen szerepet játszottak a forradalom történetében, sőt, hogy a színek maguk is miként változtattak tartalmat. Megjegyezte: a forradalom előtt a zöld a felvilágosodás színe volt – a forradalom alatt az ellenforradalom színe lett. Ugyanígy a fekete: a forradalom előtt a harmadik rend színe, 1789 után az ellenforradalomé lett. Fordítva viszont a kék a forradalom előtt a királyság színe volt, de azután, hogy a nemzeti gárda ruhája kék volt – a kék lett a vörös mellett a forradalom színe.

Roche előadása után Lynn Hunt, az előző napi vita egyik legélesebben fogalmazó amerikai szereplője következett. Az ő előadása az amerikai és francia forradalom eredményeinek, nyelvezetének összevetése volt – és részben pontosan ezért is reflektált olyan kiélezetten már megelőzően is a vitatémákra. Hunt az előre szétküldött előadásában is élesen szembeállította az amerikai forradalom „liberális köztársasági” irányvonalát a francia fejlődéssel. Hunt az Egyesült Államok esetében nem is használta a forradalom fogalmat, míg a francia esetben a forradalmi, szocialista és autoriter ideológiát egy sorba helyezte, csak vesszőket helyezve el közöttük. S Hunt volt az, aki azt a furcsa megfogalmazást is használta, hogy „nem akarja azt mondani, hogy az amerikai modell azért lenne jobb a franciánál, mert a korai szocialisták és Marx a francia forradalmi tradíciót interpretálták.”

Hunt ezután hosszan taglalta, hogy az amerikai alkotmány az angol szabadságesezmények és törekvések örököse – míg Franciaországban radikális átváltás történt, Montesquieu-ről hirtelen megfeledkeztek, s mindenki márcsak Rousseau-ról kezdett beszélni. Mindezek alapján hangsúlyozta, hogy az 1791-es Emberi Jogok nem játszották, játszhatták ugyanazt a szerepet mint az Alkotmány Amerikában. Egy másik gondolatsoron haladva pedig aláhúzta, hogy Franciaországban Napóleon előtt nem lépett fel igazán politikailag karizmatikus vezető, s külön megjegyezte: Mirabeau, Lafayette, Marat, Danton és Robespierre „úgy tűnt el a politikai színpadról, hogy nem hagytak maguk után a személyi kultusznak semmiféle nyomát” – amivel szembeállította az Amerikai Alkotmányt, mint „szakralizált dokumentumot” és Washingtont, mint „karizmatikus hőst”.

Hunt előadása kirívóan elszigetelt, de markáns véleményt képezett. A történelem örök finitoraként (de talán a szervezők tudatos számításával?) a rákövetkező előadó nyilvánvalóan egy francia arisztokrata család leszármazottja volt. A fiatal Olivier La Cour Grandmaison ráadásul a francia racionalizmus nyelvén, metsző szabatossággal, hideg céltudatossággal egy olyan előadást „védett”, amelynek gerincében éppen az a passzív és aktív polgárjog állt, amelyről Hunt hallgatott, s amely Le Cour Grandmaison szerint és előadásának alcíme szerint is „értelmetlenné tette a szegények számára” az 1789–1791-es forradalmat. A megközelítési különbség kiáltóan ellentétes volt a két előadó között.

Le Cour Grandmaison jól kidolgozott írásos referátumát összefoglalva szükségesnek látta Huntot meghallgatva külön kiemelni, hogy az új francia történetírásban nemigen lehet tapasztalni azt a kettéválasztást, hogy 1789-el kapcsolatban a „jó” és 1792/93-al kapcsolatban a „rossz” forradalomról beszélnének. A fejlődésvonalakat – hangsúlyozta – összefüggésben kell látni és ezután tért át tulajdonképpeni témájára a passzív állampolgárság történeti megjelenésére, s annak sokféle összefüggésére, azzal együtt, hogy az egészében, – ismeretes módon – történetileg elfogadhatatlanná vált.

A két átfogó előadást ismét két pontos „mélyfúrás” követte. Keith Baker (USA–Chicago) Siëyes politikai gondolatrendszerének kialakulását jellemezte, az olasz Roberto Martucci pedig igen kitűnő, szakszerű előadást tartott a polgári jogrend módosulásáról, méghozzá nemcsak a jogalkotás, hanem a jogi gyakorlat vonatkozásában is.

A délelőtti négy előadás két kijelölt kommentálója ezúttal érdemi megfigyelésekkel, észrevételekkel jelentkezett. Marco Minerbi, a firenzei egyetem professzora nagyon is kérdésesnek ítélte Huntnak azt a felvetését, hogy Danton, Marat avagy Robespierre ne lett volna karizmatikus tör-

téneti személyiség. Ugyanígy az erőszak és a forradalom továbbhaladása, a népi belenyúlás között semmiként nem tartotta elfogadhatóknak a leegyszerűsítéseket. A másik kommentátor, a párizsi Serge Bianchi minden vonatkozásban az amerikaiakkal vitázott. Le Cour Grandmaison alapján ő is rendkívül fontos előrelépésként ítélte meg a passzív állampolgárság eltűnését a forradalom későbbi fázisában, majd kiemelte a nők politikai emancipálódásának tényét, a korai feminizmus (jó értelemben) megjelenését már 1790–1791-ben. Sièyes esetében míg Baker a politikai eklekticizmusát hangsúlyozta, az arra való törekvését, hogy „egyensúlyhelyzeteket” alakítson ki, Bianchi ezt így tévedésnek minősítette, s azt húzta alá, hogy Sièyes eredetileg az ancien régime-mel való teljes leszámolást tűzte ki célul. Ami pedig Sièyes egyéni politikai arculatát illeti, Bianchi ezúttal is az éle-
sebb megfogalmazásokat használta: szerinte a nagy „átalakulások” embere volt, aki kaméflonszerűen tudott alkalmazkodni.

A hivatásos kommentátorok után következett a szabad vita. Elsőként újra A. Young kapcsolódott a vitába, érdemben úgy, hogy Roche francia magyarázatait ő ültette át az amerikai talajra, és Hunt és mások arisztokratikus variációival szemben ő a plebejusat képviselte. Aláhúzta, hogy az egyenlősítő tendencia az amerikai forradalomban is jellegzetesen megtalálható – még a ruházkozásban is. Majd külön ismételtén kitért a szegények, a pauperek nagy szerepére a forradalom harcaiban, s Hunttal vitázva úgy vélte, hogy az amerikai forradalomban (majd később is) az erőszaknak igenis igen nagy a jelentősége. Hiszen maga a bostoni „tea party” is ilyen akció volt. Mindez azonban alapos és konkrét vizsgálatot követel.

E vitához kapcsolódott azután Eric Foner, aki a kérdés belső tartalmi magját megragadva húzta alá: a forradalom eleve nem konszenzus jegyében zajlott le, hanem társadalmi változásokat kiterőszakolva. A francia forradalom egy érdekes, s nálunk tudtommal alig megvilágított gondolati szálát világította meg a milánói Erica Joy Mannucci, aki a francia millenáris gondolkodókról emlékezett meg, főként arról a Saint Martinról, aki félreérthetetlenül utópista szocialista volt, a forradalom bekövetkezése után a forradalom mellé állt – de ugyanakkor vallásos volt, az egyházzal is kiegyezésre törekedett. Majd következett Ann Grieve minden vonatkozásban formabontó előadása: ő arról szólt, hogy a francia cukrászatba miként szült bele a forradalom és mind formailag, mind az ízek és szokások terén is milyen gyorsan milyen nagy változásokra került sor.

E második napon még egy harmadik témakör megvitatására is sor került: arra hogy a francia forradalomnak milyen volt az ikonográfiai, sőt az építészetben továbbélő tükröződése. A téma francia „felvezetője” M. Vovelle (Sorbonne) és Maurice Agulhon (Collège de France) volt – míg amerikai részről ismét Young „rögtönzött”, aláhúzva, hogy az amerikai szabadság nőialak (Marianne mása) mellett miként szerepelt sokszor egy munkás-férfialak is a rajzokon, hogyan jelent meg ekkor először a munkásmozgalomban tartósan továbbélő felemelt ökölbezárt félkar, és hogyan vált egy népdal, a Jankee Doodle valósággal a forradalom himnuszává. Mindezt olasz vonatkozásban Giuseppe Rupperatti turini professzor vázolta fel.

A konferencia harmadik napján tűzték napirendre azokat a referátumokat, amelyeket a következő főcím alatt vontak össze: „Visszapillantás: a forradalom mítosza.” E témakörben az első referátumot a kanadai John Crowley tartotta (Dalhousie, Nova Scotia) – aki a forradalom utáni remények című nagyobb szétküldött előadását végül is csak egyetlen témakörre szűkítette: a közgazdasági vonatkozásokéra, pontosan arra, hogy a győztes, felszabadult Egyesült Államok gazdasági és kereskedelmi politikájában mennyire érvényesültek Adam Smith tanai. Mint ő aláhúzta: nagyon kevésbé – hiszen a klasszikus liberalizmus gazdaságpolitikája nem kedvezett volna a fiatalabb és gyengébb amerikai gazdaságnak, hiszen az a politikai forradalom ellenére külkereskedelmének oroszlanrészét változatlanul a volt elnyomóval, Nagy-Britanniával folytatta.

Egészen más oldalról közelített az „örökséghez” Bruce Laurie, az előkelő Massacusetts egyetem (USA) professzora – aki ugyancsak terjedelmes írásos elaborátumában hatalmas forrásanyag alapján azt dolgozta fel, hogy milyen volt annak idején a munkások és kisiparos kézmunkások „viszonya” a forradalomhoz, ugyanezen rétegek miként emlékeztek még – és szorultak bizonyos fokig ki a forradalom örökségéből, miként következett be az ő köreikben a csalódás az 1820-as években. Ő mutatta ki, hogy Lafayette Washingtonba látogatásakor az ünnepi fogadtatáson e rétegek közül alig jelentek meg – ezzel szemben mind korábban, majd később a jacksoni korszakban az 1830-as években bekövetkezik a forradalmi tradíció újjászületése, de kifejezetten plebejus tarta-

lommal. Miként Laurie volt az, aki arról is megemlékezett, hogy az 1830–40-es években felerősödő, önállósuló munkástrend, amely együttjárt ebben az időben az új szakszervezetek kialakulásával a július 4-iki nemzeti ünnepeknek más tartalmat adott, majd később, az 1880-as évekre pontosan ezek az erők tették lehetővé, hogy a július 4-iki nemzeti ünnep mellett megszülessen szeptember 2., a Munka Ünnepe (Labour Day) – amelyet 1882-től tartanak meg. 3.

Laurie-t Eric Foner követte, aki saját témájában készített referátumot „a fekete amerikaiakról”, pontosabban arról, hogy milyen volt a feketék ideológiája a forradalom idején. Olyan kritikus kérdésekre hegyezte ki vizsgálatát, hogy miként is gondolkodtak a négerek, mi volt a véleményük a demokráciáról és a megszülető új államhatalomról. Persze Foner érzékelte; sokszor analfabéta tömegekről van szó, akiknél éppen ezért a Bibliának és a biblia magyarázatoknak igen nagy a szerepük, miként általában az énekeknek, spirituáléknak is – de mindebből messze nem az következett, hogy nem volt véleményük. Ellenkezőleg. S a politikai egyenlőségtől való megfosztásuk súlyos tehertétel volt az amerikai demokrácia későbbi fejlődésére, illetve fordítva, éppen ezen a vonalon vált el az amerikai radikális tradíció az általában vett demokratikustól.

Az amerikai előadókat érdekesen és kritikusan egészítette ki e témakör hivatalos, felkért kommentátora, az ír T. Riches (Ulster), aki szellemesen összegezte az összes amerikai előadót, hogy egyesek szerint a forradalom modellértékűen demokratikus, mások szerint faji szemléletű, s a rabszolgaságot elfogadóan antidemokratikus vonásoktól terhes, egyesek szerint vallásos, mások szerint nem, egyesek szerint forradalom, mások szerint nem – a maga részéről azonban éppen a pauperek hangja iránt érdeklődött, s azt tekintette jellegzetesnek, hogy ezek a saját hangjukon szólatnak meg, pontosan ebben látható összefüggést, hasonlóságot az egykori USA valósága és a 19. sz-i, sőt 20. sz-i Irország politikai és szociális valósága között.

Az ír kommentátor a tanácskozást félig mintegy ismét vissza is vezette Európába. Az amerikai blokk után a következő előadások hangzottak még el: a brémai egyetem tanára, Dirk Hoerder általában a kelet-európai nemzetek problémáiról, a késői fejlődésről, a nemzetállam alakítás problémáiról és mindennek szociális összefüggéseiről beszélt; Larry Portis (Paris) a francia forradalom örökségéről beszélve ismét nagyon élesen állította szembe a kettőt, s ha egyes amerikaiak ezt a francia forradalom rovására tették meg – akkor ezt most ő fordítva úgy húzta meg, hogy az amerikai politikai, míg a francia társadalmi forradalmat hozott. Egyesek a megjelentek közül az amerikai forradalmat 1865-ig hosszabbították meg, Portis ezt 1848-ig tette meg a francia forradalom esetében, aláhúzva, hogy 1848 júniusa széttepte „azt a hallgatóságos szövetséget, amely 1789 óta egyesítette a középosztályokat és a munkásokat az arisztokráciával szemben”; L. Portis ezután részletesen elemezte az egyenlőség problémáit a francia forradalomban azt, hogy a passzív és aktív állampolgárjog, az ideológiák, a kor sajtójának nyelvezetében miként jelent meg, majd az egykori fékeket (az emlékezetes munkás-szakszervezetellenes Le Chapelier féle törvényt) megjelölve vitte tovább a küzdelem vonulatait, illetőleg tükröződésüket az 1830–40-es évekig.

A tükröződés és összefüggések sorában tartotta meg végül ugyancsak előre szétküldött előadását „a két kelet-európai”. Izabella Rusinowa (varsói egyetem) beszélt arról, hogy az amerikai alkotmány milyen befolyást gyakorolt az egykori lengyel politikai gondolkodásra – s ebben a vonatkozásban a politikailag nagyon is eltérő szemléletű lengyel korabeli orgánumok reagálásait, a lengyel rendi gyűlés politikusainak nyilatkozatait idézte – hogy azután ő is eljusson az 1831-es felkelés és az amerikai példa összefüggéséhez. E sorok írója a francia forradalom magyarországi hatásáról és a magyar történetírás tradíciójáról szólt. A Martinovics összeesküvés egyenes összefüggései mellett Vasvári és Petőfi idevágó sorairól, majd a Pulszky-Marczali „forradalom-képről” emlékezett meg – a historiográfiai körképet az 1930-as évek nagyon eltérő szemléletű soráig folytatva.

A konferencia érdemi összegező záróreferátum, előadás nélkül ért véget. A tanulságokat ki-ki eltérően értelmezhetette.

SZVÁK GYULA

MOSZKÓVIA ÉS A NYUGAT

Magvető Kiadó 1988

Szvák Gyula 1988-ban megjelent könyve mintegy 10 év kutatómunkáját foglalja magában Oroszország XVI–XVII századi történelméről, melyben a központi helyet a már címben is említett Oroszország és Nyugat problematikája foglalja el.

A szerző a bevezetőben utal arra, hogy a Moszkvai-Oroszország (Moszkóvia) több szempontú vizsgálatát kívánja adni: az orosz historiográfiai áttekintés és Marx forráskritikai elemzése mellett egykorú nyugati forrásokat is vallatóra fogott. Mindezt alapnak szánja a következő nagy téma, I. Péter „modernizációjának” vizsgálatához.

Az első fejezet az orosz „hosszú” XVI. század fejlődéslogikáját vázolja fel. A fejezet címe F. Braudel és I. Wallerstein elméletére utal. I. Wallerstein Oroszországot a kialakuló világgazdaság „külső előterének” tekinti, mely értéktárgyak cseréjén alapuló kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn Európával. Feltételezhetően Svzák Gyula ebből kiindulva egy új elméletet alkot az „ orosz hosszú XVI. századról”. Oroszország történelmében is meghatározó jellegűnek tekinti az 1480–1613 közötti időszakot, melyet több történész az Európától való elkanyarodás idejének tekintett, ahová majd I. Péter tért vissza az „ablaknyitással”.

Kiindulópontnak az orosz polgári történetírás két fő alakjának (Sz. Szolovjov, V. Kljucsevszkij) megállapítását tekinti Svzák Gyula, akik szerint a Moszkvai Fejedelemség rendkívül mostoha természeti körülmények között alakult ki, a világ egyik legszakibb birodalma volt. Ez a tény döntő gazdasági és társadalmi következményekkel járt együtt, amelyek a Nyugattól való lemaradáshoz vezettek. A XVI. század közepére „kettős hatalom” alakult ki Oroszországban: a nagyfejedelem (majd 1547-től a cár) korlátlan hatalma mellett a gyakorlati irányítás a Bojár дума kezében volt. A reális kompromisszum ellenére, jogi garanciák hiányában a társadalom kiszolgáltatottá vált az uralkodóval szemben. A Moszkvai Fejedelemség totális hatalomra és a szolgáló nemességre épülő katonai monarchiának nevezhető. A IV. Iván uralkodásából eredő („opricsnyina-reform”) gazdasági és társadalmi krízist az ún. zavaros évek (1584–1613) még jobban elmélyítették. Majd a Romanov-dinasztia trónralépése zökkenti vissza az orosz társadalmat a „korlátlan uralom kerékvágásába”.

A második fejezet „Moszkóvia és a Nyugat” címmel az I. Péter előtti nyugati hatásokat vizsgálja, melyhez a korabeli nyugati utazók leírásai is segítséget adtak.

Európa és Oroszország kapcsolatai a Kijevi Rusz idejére nyúlnak vissza, amely európai államnak számított: gazdasági és társadalmi fejlődése párhuzamosan haladt más európai állam fejlődésével. A köztük kialakult kereskedelmi, kulturális és dinasztikus kapcsolatokat a mongol hódítás szakította meg. Ehhez hozzájárult a római katolikus egyháztól egyre jobban elszakadó pravoszlávia is, amely a továbbiakban Oroszország elszigeteltségének ideológiai alapjává vált. Ettől kezdve a XV. század végéig Európa számára Moszkóvia mint egy „Óperencián túli” birodalom létezett. A XVI. század közepére az orosz állam ismét az európai politika tényezője lett a 25 éves livóniai háború következtében. IV. Iván Anglia felé kezdett orientálódni, de az angol-orosz kapcsolatok elég egyoldalúak voltak, főleg Angliának kedveztek és a cár személyes érdekei inspirálták. A tudatos Nyugat felé nyitás Boris Godunovnál és I. Ál-Dmitrijnél jelentkezett és modernizációs szándékkal párosult. Ezeket a próbálkozásokat azonban akadályozta a pravoszláv egyház Nyugat-ill. idegen-ellenes fellépése.

Tanulságos lehet a történészek számára, hogy Nyugaton hogyan látták Oroszország helyzetét Európában. A korabeli utazók a kedvezőtlen földrajzi viszonyok ellenére az orosz földeket potenciálisan gazdagnak tekintették. Az orosz hatalmi struktúrát azonban elítélték, mert nyílt rabságban tartja alattvalóit, a cár hatalmát tirannikusnak nevezték. Az utazók többsége az orosz népet lekicsinlő jelzőkkel illették: tudatlanok, szolgálék úék, durvák . . .

A harmadik fejezet az orosz-szovjet történetírás koncepcióit vázolja fel az „orosz feudalizmusról”. A feudalizmus fogalmát hosszú ideig nem használták az orosz viszonyok jellemzésére. Az 1840-es években két történetfilozófiai irányzat alakult ki: a szlavofil és a nyugatos. Az előbbi az orosz fejlődéssel összeegyeztethetetlennek tartotta a nyugati utat, az utóbbi pedig a fennmaradás

érdekében a Nyugathoz való felzárkózást sürgette. Azt azonban mindkét tábor elismerte, hogy az orosz történelem addig egészen más utat járt be. A XIX. század végén P. Miljukov elismeri az orosz feudalizmus létét, de azt inkább az ázsiai formához közelíti, mint az európaihoz. Az orosz feudalizmus-elmélet megalkotójának N. Pavlov-Szilvánszkijt tekintik, aki azonban szétválasztja egymástól a gazdasági és politikai feudalizmus elméletét. Az ő hatására a XX. század 20-as éveiben az a törekvés jelenik meg, hogy kimutassák Oroszország és Nyugat-Európa azonos fejlődési vonalát. A jelenlegi kutatások felvázolása a szerző szerint még nehéznek és korainak tűnik.

A negyedik fejezetben Marx „orosz-kutatásával” foglalkozik Szvák Gyula. Marx a Kijevi Ruszt az orosz nemzettudat „Achilles-sarkának” nevezte (normann-antinormann elmélet). Az orosz területeknek tatárok által való elfoglalása következtében pedig nem beszél a termelési mód átalakulásáról, az ázsiai modell módosító hatásáról.

A szerző – aki korábbi tanulmányait gyűjtötte össze ebben a kötetben – érdeme, hogy Oroszország történetének éppen azt a szakaszát próbálja meg elhelyezni az európai történeti fejlődés folyamatában, amelyik a Nyugattól való elszakadás ill. elidegenedés idejének tekinthető. Elke-rüli ugyan, hogy állást foglaljon az „orosz feudalizmus” létével kapcsolatban, mégis tartalmas, sok-oldalú és összefüggő képet kapunk a tárgyalt és nálunk még oly ismeretlen korszakról.

Varga Beáta

T. E. B. HOWARTH

PROSPECT AND REALITY. GREAT BRITAIN 1945–1955.

LEHETŐSÉG ÉS VALÓSÁG, NAGY-BRITANNIA 1945–1955
London, 1989.

A második világháborút követően a Munkáspárt került hatalomra Nagy-Britanniában, a második világháború hőse, Winston Churchill és a konzervatív párt mély megdöbbenésére. Azóta is magyarázzák e választás hátterét emlékirók – résztvevők, újságírók, közgazdászok és történészek. A válaszok többsége arra utal, hogy a Labour párt tudott kielégítő alternatívát nyújtani materiálisan és ideológiailag a második világháborúból visszatért hősöknek, katonáknak és családtagjaiknak. A háborús tapasztalatok a hadseregen kívül is sok angolt erősítettek meg abban az elhatározásban, hogy nem akarta viszontlátni az 1930-as évek Angliáját. A szerző szerint a *Picture Post* nevezetű, igen népszerű radikális lap is nagymértékben járult hozzá ehhez az elhatározáshoz. A választópolgárok jórésze hitt abban, hogy a társadalmuk jólétéhez inkább hozzásegít egy olyan társadalom, amely nem a magántulajdonon alapszik.

Howarth könyve egyszersmind politikai- és társadalomtörténet. Érdeme, hogy Stafford Cripps gazdaságelméletével és gyakorlati kivitelezésével fontosságának megfelelő mértékben foglalkozik: három esztendőn keresztül sikerült meggyőzni a népet, hogy bérköveteléseik megfelelő teljesítmény nélkül csak romláshoz vezethetnek. Először meg kell teremteni a gazdagságot, csak azután lehet elosztani.

A könyv tele van humorral és a mindennapi élet – jegyrendszer, a ruházkodás, étkezési szokások – az akkori mentalitás leírásával. Tanulságos olvasmány.

P. KENNEDY

**A NAGYHATALMAK KIALAKULÁSA ÉS HANYATLÁSA:
GAZDASÁGI VÁLTOZÁS ÉS KATONAI KONFLIKTUS 1500 ÉS 2000 KÖZÖTT**

*THE RISE AND FALL OF THE GREAT POWERS: ECONOMIC CHANGE AND
MILITARY CONFLICT FROM 1500 TO 2000, London, 1988.*

Paul Kennedy az USA Yale angol professzora terjedelmes, nem könnyen olvasható történeti munkája Amerika-szerző óriási figyelmet keltett, az ország második legolvasottabb könyve lett (540 szöveg + 80 jegyzetoldal). Szerzőjét állandóan ostromolja a rádió, televízió és sajtó interjúért s egyetemeken, különféle társadalmi szervezetek hívják meg előadásokra.

A témát a szerző hat esztendeig kutatta és írta. Célja az volt, hogy feleletet adjon a következő kérdésre: a vezető országok politikai és katonai helyzete mennyire függött a gazdasági hatékonyságtól, amikor hatalmuk emelkedőben és amikor hanyatlóban volt. A szerző másik lényeges kérdése pedig az, hogy mennyiben határozták meg az elmúlt századok nagy szövetséges háborúit az egyes, a szövetségben levő államok termelőerői.

Természetes, hogy ezek a kérdések igen lényegesek mind a hadtörténetesek, mind a gazdaságtörténetesek számára. Senki sem látta azonban előre: mennyire lényegesek lesznek az amerikai demokrata és republikánus üzletemberek és politikusok számára.

A könyvben feltett kérdésekre az a szerző válasza, hogy a nagyhatalmak úgy fejlődtek, hogy termelési kapacitásukat, anyagi alapjukat szélesítették és egyre többet áldoztak katonai védelmi célokra, hogy távol tartsák vagy legyőzzék ellenfeleiket. Ezt a védelmi feladatot annál jobban el tudják látni az államok, minél akadálytalanabban fejlődött hazai gazdaságuk. Viszont, ha a hazai gazdaság telített, fejlődése lelassul, egyre nehezebbé válik a maga elé tűzött kiterjedt katonai és stratégiai feladatainak a teljesítése, – főleg az újabb és agresszívabb ellenfelekkel szemben. Erre a kihívásra a hatalom úgy válaszol – amit a szerző birodalmi túlfeszítésnek nevez –, hogy egyre nagyobb a szakadék a hatalom világérdekei, kötelezettségei és a saját lehetőségei között. Ezt a dilemmát megkönnyítheti pl. okos diplomácia, amely csökkentheti a lehetséges ellenség számát és rábeszélhet egy sor barátot és szövetségest, hogy a terhek egy részét vállalják magukra. (Ez történt a terjeszkedő Angliával a századfordulón.) Segíthetnek pénzügyi intézkedések is: pl. a Viktória korabeli Angliában igyekeztek a költségvetést egyensúlyban tartani és így – még háború idején is – magas hitelképességüket fenntartani. De ronthatnak is a helyzetükön pénzügyi kapkodással, növelve nemzeti adósságukat, ahogy gyakran a Habsburgok Spanyolországban vagy a Bourbonok Franciaországban tették. Nagyhatalmak gyakran úgy jutnak válságos helyzetbe – s ez történetileg a leggyakoribb –, hogy egyre többet és többet áldoznak katonai célokra és elmulasztják felújítani nemzeti erejük alapját képező hazai forrásait. (produktív gyárak, jól képzett lakosság, elegendő mérnök, tudós, technikus.) Egy katonai hatalmat végső soron a gazdasági erő tart fenn. Ha ez utóbbi összeomlik, az maga után vonja az előbbi összeomlást is.

Ezt a gondolatmenetet sok amerikai bankár, szenátor, újságíró, tábornok úgy olvasta, mint ha saját országuk problematikáját tükrözné. Amerika ugyanis egy olyan jelenkori nagyhatalom, amelynek gazdasága lefelé halad: a világtérképben részvételi hányada folyamatosan esik, ipari bázisa elöregedik, iskolarendszere nem képez elég mérnököket, tudóست, túltermeli az ügyvédekét és az orvosokat; nagyvárosainak társadalmi problémái sokasodnak, s hét esztendő alatt a világ legnagyobb hitelezőjéből a világ legeladósodottabb állama lett.

Kennedy könyve nemcsak a múltat, hanem a jelent is segíti feltérképezni, s ezért a jövő felé mutat.

F. M. L. THOMPSON

THE RISE OF RESPECTABLE SOCIETY: A SOCIAL HISTORY OF VICTORIAN
BRITAIN, 1830–1900. London, 1988.

EGY TISZTELETREMÉLTÓ TÁRSADALOM KIALAKULÁSA:
A VIKTORIÁNUS ANGLIA TÁRSADALOMTÖRTÉNETE, 1830–1900.

A könyv a viktoriánus angol társadalomnak (1830–1900) a korábbiaknál szélesebb körű, modernebb leírása jelentős gazdaság- és társadalomtörténész tollából. F. M. L. Thompson fő célkitűzése az, hogy kimutassa: hogyan fejlődött ki a múlt században egy „tiszteletreméltó társadalom”. G. M. Young: *Portrait of an Age* (Egy korszak portréja) és G. D. H. Cole: *Common People* (Köznép) című, egy félévszázaddal korábban megjelent hasonló tárgyú műveinek tárgykörét Thompson kiterjeszti annyira, amennyire a társadalomtörténet a források elérhetőségénél fogva lehetővé teszi. A fő – nyomon követhető – területek: házasság, család, gyermekkor, az otthon, a munka, a szórakozás a korábbiakban nem érvényesültek annyira, mint Thompson könyvében. Thompson műve e korszakról – angol nyelvterületen – az első nagygényű eredménye az első sorban francia társadalomtörténészek által kezdeményezett életmód-kutatásnak.

Thompson a viktoriánus társadalmat minden szinten igyekszik bemutatni az említett tárgykörökben, – osztályok, osztálytöredékek, rétegek, csoportok szerint: hogyan éltek, viselkedtek, dolgoztak, szórakoztak a különböző neveltetésű, műveltségű, osztályú, gazdasági háttérű emberek Angliában, hogyan változott a korábban tiszteletlen társadalom, önmagát becsülő, tekintélytartó társadalommá.

A szerzőnek két problémával kellett megbirkóznia. Az egyik a tisztelteméltóság, önbecsülés meghatározásából ered. Ami tisztelteméltóság vagy annak hiánya – erkölcsben, szokásban, gyakorlatban – az osztályok, csoportok, rétegek, egyének szerint változó. A másik a források elérhetősége. Köztudott, hogy a viktoriánus Anglia irodalmát, művészetét vékony réteg gyakorolta és élvezte. De sok olyan munkás is volt, akiben mindezekre megvolt az igény, ám nyomát a kutató főleg csak a korszak radikális sajtójában és memoáirodalmában találhatja meg. Hogy hogyan szórakoztak és, hogyan díszítették lakásaikat, miről beszélgettek, mi formálta erkölcsüket, tradícióikat – mindez szélesebben nyomon követhető a középosztálytól felfelé eső társadalmi rétegekre vonatkozó és általuk írott feljegyzésekben, munkákban, bár feltűnően sok a munkásságra vonatkozó, általuk írott és kiadott anyag is (hogy csak a chartista irodalomra, sajtóra utaljunk). A szerző témaválasztása és feldolgozása tehát nem volt áthatolhatatlan úr. S a könyv bizonyítja, hogy az átlagon felüli szorgalmú és tehetséges szerző a kérdést színvonalasan válaszolta meg.

R. SHEPERD:

A CLASS DIVIDED: APPEASEMENT AND THE ROAD TO MUNICH

London, 1988.

A MEGOSZTOTT OSZTÁLY: BÉKÉLTETÉS ÉS A MÜNCHENHEZ VEZETŐ ÚT.

Sheperd témaválasztása és feldolgozása jelentős. Könyve bizonyíték arra, hogy az 1938-as müncheni válsághoz vezető angol politika a régi ellentétek lecsapódásából fakad. Az Anglián belüli politikai ellentétek nemcsak a külpolitika menetére és megítélésére korlátozódtak, hanem az ország vezetésében, társadalmi struktúrájában, gazdasági életében kifejeződtek. Az ellentétek a konzervatív és munkáspárti nézetek között jegecesedtek ki. Még Stafford Cripps is így fogalmazott 1936-ban: ha Németország legyőzi háborúban Angliát, ez nagy szerencsétlenség lenne a kapitalisták, de nem a munkásság számára. 1938-ban a konzervatív Harold Nicolson ezt mondta: Osztályérdekeink, mind angol, mind német részről áttörnek nemzeti érdekeinken és ugyanezen év végén ő idézte három fiatal tory főúr nézetét: Inkább üdvözlőnk Hitlert Londonban, mint kormányon látnák a szocialista kormányt. (Ugyanez történt L. Blummal Franciaországban.)

E könyv olvasása után jobban megérthető a Munkáspárt korabeli dilemmája: a náci veszély miatt hagyják, hogy az „osztályellenesség” felfegyverezze Angliát. Az ú.n. Nemzeti Kormány, a konzervatívok is, dilemma előtt álltak, ők ellenezték Chamberlain békértető politikáját. Sheperd adatokat sorakoztat fel Chamberlain tűrőképességére és gorombaságaira, ami a Downing Street 10-ben „uralkodott:” a BBC-t és a sajtót eredményesen manipulálta; egy lázadó tory képviselő telefonját lehallgatták; Chamberlain maga utasította az akkori Whitehall bírálójának, Sir Robert Vansittart-nak figyeltetését a biztonsági szervek által. Chamberlain hordta le Lord Woolton-t is (ő majd 1940 áprilisában lesz élelmezésügyi miniszter), amiért az Anschluss után kirekesztette üzlethálózatából a német cikkeket, azzal az indokkal, hogy hogyan merészelt beavatkozni az ország külügyeinek irányításába.

Sok – Sheperd által közzétett – anyagot meg lehet találni három más korábbi műben (R. Griffith: *Fellow Travellers of the Right*; N. Thompson: *The Anti-Appeasers* és M. Cowling: *The Impact of Hitler.*), de Sheperd érdeme, hogy témaválasztásának fontosságát vitathatatlaná emelte.

H. Haraszti Éva